

ŽENE U DOBA SOCIJALIZMA: SLUČAJ „DALMATINKA“

VEDRANA PREMUŽ ĐIPALO

Etnografski muzej Split

Iza Vestibula 4

HR-21000 Split

vedrana@etnografski-muzej-split.hr

UDK 308-055.2

Izvorni znanstveni članak

Original scientific paper

Primljeno/Received: 18.07.2016.

Prihvaćeno/Accepted: 22.07.2016.

Ovim radom nastojao se istražiti jedan segment radne svakodnevice socijalističkog društvenog uređenja u kojemu žene iz okruženja vlastitog doma odlaze raditi u gradsku tvornicu. Rad se temelji na osnovi iskustava radnica i radnika koji su cijeli ili veći dio radnog vijeka proveli u sinjskoj „Dalmatinci“. Uz sjećanja su korišteni podaci iz arhivske građe i publicistike.

Ključne riječi: „Dalmatinka“, žene, socijalizam

1. UVOD

U razdoblju socijalizma zagovarana je jednakost spolova.¹ Zapošljavanjem u tvornicama i prelaskom iz privatne u javnu sferu života dolazi do promjene uloge žena u društvu. Na odabranom primjeru radnih odnosa i odnosa unutar radničkih obitelji pokušalo se uvidjeti kako su se odvijali ti procesi. Posebnost odabrane istraživane skupine je u njihovom zajedničkom iskustvu rada koji po svom novostečenom određenju ne pripada dotada ustaljenoj obiteljskoj svakodnevici.²

¹ Uredba o zaštiti trudnih žena i dojilja zabranjivala je prekovremeni i noćni rad čime su se žene nastojale zaštititi od radnog ritma koji je nerijetko bio prepreka zdravlju. Jambrešić Kirin tako ističe da je jednakopravnost značila „pravo glasa i pravo odlučivanja, pravo na obrazovanje, zapošljavanje i jednaku cijenu rada, pravo na građanski brak, razvod i jednaka prava pri nasljeđivanju. Uz zdravstvenu i socijalnu zaštitu te organiziranu brigu o djeci, ova su prava značajno pridonijela ekonomskoj samostalnosti žena i osjećaju samoosnaživanja. Ona su najviše pogodovala obrazovanim, kvalificiranim i zaposlenima ženama, dočim je kod dominantnoga seoskog stanovništva dolazilo do brojnih nesporazuma i otpora uslijed sraza tradicijskog i marksističkog viđenja poželjnih rodničkih odnosa“ (Jambrešić Kirin 2012: 185).

² Prilikom istraživanja ove teme naišla sam na primjedbe muških članova obitelji koji izražavaju čuđenje jer se istraživanje povezano s radom u tvornici temeljilo na intervjuiranju žena. Bilo im je potrebno objasniti kako u fokusu razmatranja nisu tehnički podaci o tvornici, strojevima i procesu proizvodnje, nego promjene koje su se zapošljavanjem žena u tvornici posljedično zbile u obiteljskim odnosima. Indikativno je i to da su prilikom intervjuiranja nekadašnjih radnica

Za vrijeme istraživanja otvarala su se brojna pitanja poput odnosa tradicionalne zajednice prema prodirućim novitetima, utjecaja ekonomskog razvoja na obiteljske odnose te statusa pojedinca unutar zajednice.

Istraživački postupak proveden je putem polustrukturiranog intervjua te prikupljanjem životnih priča.³ Nedostaci *oral history* metode, poput nemogućnosti kvalitetnog izražavanja sjećanja ili prešućivanja pojedinih događaja, pokušali su se nadoknaditi uvrštavanjem prikupljenih podataka iz arhivske građe i novinskih izvora.

Sociologinja Jasenka Kodrnja ističe da je u „ranijoj literaturi prevladavalo prezentiranje patrijarhata kao samorazumljivoga i neupitnog sustava zasnovanog na autoritetu muškarca – oca. U novijoj literaturi, međutim, uz patrijarhat se vežu pojmovi koji problematiziraju tu moć kao: podčinjavanje, dominacija, opresija, falocentrizam, androcentrizam. Kada je riječ o drugom članu u tom odnosu (ženi), spominju se pojmovi: asimetrija, marginalnost, drugost“ (Kodrnja 2008: 51).

Nadalje, etnologinja Dunja Rihtman-Auguštin navodi da su osnovne karakteristike patrijarhalnosti „dominacija muškaraca u radu, odlučivanju i u imovinskim odnosima, predstavljanje obitelji u javnom životu i posvemašnja odvojenost žena od javnog života te njihova podređenost“ (Rihtman-Auguštin 1988: 193). Istražujući odnose u zadružnim zajednicama autorica zaključuje da se patrijarhalnost nepravilno definira muški, autoritativno i jednostrano kao „zamišljena i/ili ostvarena podređenost žene“ te naglašava da čak niti to konstantno stanje podređenosti žene u zadruzi nije nešto što je stalno, nepromjenjivo, i neovisno o povijesnim i ekonomskim datostima (ibid).

njihovi muževi samoinicijativno izražavali svoje mišljenje o radu u tvornici i načinu života kada je tvornica prehranjivala mnoge obitelji njihovog kraja. Štoviše, namjeravani susret s dvije kazivačice sve do finaliziranja ovog teksta nije bilo moguće realizirati zbog neusklađenosti prohtjeva. Naime, javile su se suprotstavljene želje kazivačica i njihovih muževa. Kazivačice su zahtijevale da prilikom razgovora ne prisustvuju njihovi muževi jer bi im oni „uskakali u riječ“ te ih sprečavali u pričanju „po komodu“. Iz navedenog možemo uočiti da je još uvijek prisutan obrazac po kojem žene u prisustvu muževa ne mogu u potpunosti slobodno progovarati o svom životu, a zapaža se i želja za iskazivanjem vlastitih stavova o socijalističkoj prošlosti.

³ U radu je korišten pristup blizak feminističkoj metodologiji budući da se razgovorom žene sa ženom nastojao ostvariti refleksivni dijaloški okvir. O feminističkoj metodologiji vidi: Škokić, Tea. „Feministička antropološka kritika: od univerzalizma do razlike“, *Etnološka tribina* 31, 2001: 5-20.

Naslanjajući se na misao da je „patrijarhat pojam koji varira u prostorno - vremenskom i ideološkom kontinuumu“ (ibid), na primjeru tvornice „Dalmatinke“ pokušat će se uvidjeti koliko se navedene tvrdnje podudaraju s kontekstom istraživane grupe te uočiti prisutnost patrijarhalnog modela unutar radničkog kolektiva, a posljedično tome i u obitelji te u široj zajednici. Također, bilježeći sjećanja radnica i radnika sinjske tvornice, pokušat će se ustanoviti da li su žene zapošljavajući se ostvarile društvenu afirmaciju i stvarnu emancipaciju.

Snažne, ponosne i samosvjesne žene koje svjedoče o vlastitim radnim uspjesima koji su tvornicu uzdignuli na visoko mjesto uspješnosti, u jednom trenutku postaju pripadnice onog dijela zajednice koja je obespravljena i prevarena tranzicijskim procesima na koje nisu mogle utjecati.

Ogorčenost zbog propasti tvornice i žaljenje za „boljim vremenima“ prožimali su se prilikom razgovora sa svim ispitanicima.



1. Tvornica Dalmatinka Sinj, 1947.- 1976.

2. „DALMATINKA – PREDIONICA I TVORNICA KONCA“

Demografske analize donose nam zanimljive podatke o populacijskim procesima u Cetinskoj krajini. Grad Sinj je očiti pokazatelj da područja Dalmatinske zagore nisu bila obuhvaćena jednakim stupnjem depopulacije. U drugoj polovici 20. stoljeća ruralna naselja udaljena od urbanog centra bilježe veći broj stanovnika koji napuštaju svoja prebivališta dok centralno naselje, kao što je grad Sinj, bilježi priljev stanovnika. Socio-ekonomske promjene nastale su uslijed industrijalizacije centralnog mjesta Cetinske krajine u koji se doseljava stanovništvo iz okolnih ruralnih zona. U Hrvatskoj je od 1948. do 1961. godine iz sela u gradove doselilo preko 50 000 osoba godišnje, a to je pojava koja je, uostalom, bila raširena diljem Jugoslavije. Među najvažnijim razlozima bili su rad u industrijama i školovanje (Bilandžić 1999: 266).

Tako se u razdobljima od 1948. do 1953. godine te od 1953. do 1961. godine bilježe samo dva ruralna naselja, Čitluk i Radošić, koja su imala smanjeni broj stanovnika. Nadalje, u razdoblju od 1961. do 1971. godine broj depopulirajućih ruralnih naselja povećao se na šest, a u razdoblju od 1971. do 1981. godine povećao se za devet naselja (Graovac, Glamuzin 2005: 171-189). U razdoblju od 1948. do 2001. godine broj stanovnika grada Sinja povećao se za 63, 4 %. Kao potvrdu činjenici o slijevanju ruralnog stanovništva u grad Sinj idu i općeniti podaci o stanovništvu Dalmacije. Naime, u trideset godina, od 1961. do 1991. godine, seosko stanovništvo smanjilo se za 118 000 stanovnika, odnosno udio poljoprivrednog stanovništva u Dalmaciji smanjio se od 56, 2 % iz 1961. godine na tek 3, 4 % u 1991. godini (Defilippis 2006: 1050).

Otvaranje „Dalmatinke – predionice i tvornice konca“ značilo je prekretnicu za stanovnike grada Sinja i okolnih ruralnih naselja. Ovaj industrijski pogon bio je jedan od najuspješnijih u jugoistočnom dijelu Europe. Za arhitektonsko oblikovanje zaslužan je arhitekt Lavoslav Horvat, čiji se radovi na polju industrijske arhitekture uvrštavaju među najznačajnijim ostvarenjima moderne arhitekture socijalizma pedesetih i šezdesetih godina.⁴ Gradnja tvornice započinje 1946. godine te

⁴ Nakon završene Graditeljske tehničke škole u Zagrebu Lavoslav Horvat pohađa Školu za arhitekturu Kraljevske umjetničke akademije kod profesora Drage Iblera, gdje je i stekao naslov akademskog arhitekta. Od tridesetih godina

se konačna izgradnja tvorničkog sklopa završava sredinom pedesetih godina prošloga stoljeća, nakon brojnih prethodnih dogradnji koje su uključivale izgradnju pratećih radionica, skladišta, tehničkih i energetske postrojenja, garaža. Najveći naknadni zahvati izvršeni su 1973. godine dogradnjom istočne zgrade bojadisaonice i 1976. godine kada se dograđuje sjeverni dio tvorničkog sklopa (Paladino 2011: 379).

Tvornica se službeno osniva 1951. godine rješenjem Vlade Narodne republike Hrvatske o osnivanju državnog privrednog poduzeća „Dalmatinka – predionica i tvornica konca“. Tada je u Sinju funkciju gradonačelnika obnašao Vice Buljan koji je zastupanjem interesa svoga rodnog grada pridonio tome da se prvotna ideja o osnutku tvornice u Livnu, planiranim nazivom „Livnjanka“, zamijeni za Sinj. Prigodna socijalistička retorika bila je prisutna na ulaznom natpisu koji je osvanuo na dan svečanog otvaranja tvorničkog postrojenja: „Borbom radničke klase Jugoslavije, a pod rukovodstvom Saveza komunista i druga Tita ostvareno je načelo Marxa i Engelsa 'Tvornice radnicima', te je ova tvornica dana 4. 11. 1951. godine prvi puta predana na upravljanje radnicima kolektiva.“⁵ U prvoj godini rada tvornice zaposleno je stotinjak radnika. Proizvodnja pamučnog češljanog prediva počela je 1952. godine, a 1953. godine započinje i rad drugih pogona. U biltenu koji je povremeno izlazio od 1969. do 1986. godine navodi se: „u okvirima jugoslavenskog tržišta tekstilnih roba RO „Dalmatinka“ prodajom šivaćeg konca i prediva na domaćem tržištu pokriva preko 60 % ukupnih potreba za šivaćim koncem, kao i 15 % češljanog pamučnog prediva, te na inozemno tržište plasira konac i prediva do 15 milijardi dinara, za reprodukcijске svrhe, konfekciju i široku potrošnju“.⁶

„Dalmatinka“ je bila među prvim jugoslavenskim tvornicama koja je, uz redovno isplaćivanje mjesečnih naknada, radnike također i dodatno nagrađivala. Najveći broj zaposlenika tvornice bile su žene čija su prava bila zaštićena zakonskim uredbama. Tijekom osamdesetih godina 20.-og stoljeća za radnice koje su

20. stoljeća djela su mu izlagana na gotovo svim značajnim izložbama te se uvrštava među najznačajnije hrvatske arhitekte međuratnog razdoblja. Tri Horvatova projekta: sinjska tvornica konca „Dalmatinka“, tvornica električnih žarulja „TEŽ“ u Zagrebu te slavonsko-brodsko tvornica vagona, strojeva i mostova „Đuro Đaković“ ističu se kao iznimna ostvarenja moderne arhitekture socijalizma 1950-ih i 1960-ih godina (Paladino 2011: 378).

⁵ Dalmatinka, br. 6, 1980.

⁶ Dalmatinka, br. 2., prosinac 1979.

imale umanjene radne sposobnosti osnovani su pogoni gdje su se zapošljavale te je njima bilo omogućeno skraćeno radno vrijeme.

Uvođenjem četvrte smjene, 1964. godine, tvornički su strojevi radili neprekidno te je postignuto povećanje posla za 16 %. Radni tjedan smanjen je na 42 sata. Također, posebnost rada tvornice očitovala se u osjetno manjem broju administrativnih mjesta u usporedbi s drugim srodnim organizacijama. Sredinom šezdesetih godina 20. stoljeća prosječni osobni dohodak radnika ove tvornice iznosio je oko 42 000 dinara.⁷

Zapošljavanjem velikog broja ljudi iz Cetinske krajine, ova je radna organizacija sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća sudjelovala u izgradnji velikog broja stambenih objekata. Također, financirana je i izgradnja gradskog bazena koji je i danas u funkciji. Radnicima je bilo omogućeno stručno usavršavanje u Industrijskoj školi u Sinju koju je 1957. završila prva generacija. Tvorničkom inicijativom organizirani su i dvogodišnji tečajevi stranih jezika. U sklopu tvornice djelovao je i radnički restoran.

Tvornička uprava inicirala je društveni, sportski i kulturni život radnika. Tako se, primjerice, utemeljuje nogometni klub „Dalmatinka“, kasnije prozvan „Tekstilac“ te košarkaški i kuglački klub. Unutar „Dalmatinke“ osniva se odbor za rekreaciju koji je poticao mali nogomet, ženski rukomet, šah, ribičke aktivnosti, lovačku sekciju, a organizirao je i izlete. Slobodno vrijeme bilo je također osmišljeno od strane „Dalmatinke“ budući da je tvornica bila vlasnik odmarališta u Strožancu i kuće za odmor u blizini jezera Peruča. U tvorničkom biltenu se navodi: „Jedan od bitnih zadataka odbora za rekreaciju radnika je izvesti radnike, naročito žensku radnu snagu, van u prirodu. Zainteresirati ih, osloboditi svakodnevnog umora, a i onog zaostalog shvaćanja o izgubljenom vremenu prilikom boravka u prirodi“.⁸ Godine 1983. osniva se „Aktiv za aktivnost i ulogu žene u društvenom razvoju“ u kojem su djelovale sekcije za zabavnu i narodnu muziku, folklorna, dramska i tamburaška sekcija. U „Dalmatinci“ je 1981. godine bilo zaposleno 1811 žena.⁹

Tijekom 1990-ih godina tranzicijskim procesima dolazi do početka kraha nekadašnjeg industrijskog giganta počevši od općeg štrajka radnika, otkaza velikog broja radnika, prodaje

⁷ Slobodna Dalmacija br. 6747; Dalmatinka br. 3., 1980.

⁸ Dalmatinka, br. 3., 1980.

⁹ Dalmatinka, br. 9., 1981.

novim vlasnicima i konačno stečajnim postupkom. Radnice i radnici „Dalmatinke“ naposljetku nisu uspjeli zadržati svoja radna mjesta.



2. „Dalmatinka“

3. SJEĆANJA RADNICA I RADNIKA

Sjećanja na nedavnu prošlost još uvijek su živo prisutna u memoriji stanovnika grada Sinja i Cetinske krajine. U najvećoj mjeri zabilježena su sjećanja žena – radnica, ali nikako ne bi trebalo zanemariti i glasove muškaraca – radnika, kao i njihove djece na čije je živote posao roditelja imao neposredni utjecaj.¹⁰ Bilježeći osobna iskustva nastojalo se uvidjeti kako su se usklađivale višestruke uloge koje su žene obavljale kao radnice, kućanice i majke.

¹⁰ Kazivači su: Marija Ančić, rođena 1938. godine; Anita Barač, rođena 1971. godine; Anđelka Borović, rođena 1934. godine; Mara Đipalo, rođena 1937. godine; Ivan Đipalo, rođen 1939. godine; Ivan Jukić, rođen 1963. godine; Iva Marić, rođena 1929. godine; Marija Poljak, rođena 1939. godine; Marija Tešija, rođena 1938. godine; Ivan Tešija, rođen 1936. godine. Svima uvelike zahvaljujem na susretljivosti.

3. 1 . Početak – prve radnice i odnos spram njih

Istodobno s odlukama o početku rada „Dalmatinke“ javili su se i prvi problemi. Prva prepreka bio je nedostatak osposobljenih radnika za rad na strojevima, ali i onih radnika koji su trebali biti na operativnim i rukovodećim pozicijama. Stoga je godinu dana prije puštanja tvornice u pogon određeni broj radnica i radnika poslan na specijalizaciju u tekstilne tvornice u druge jugoslavenske gradove poput Duge Rese, Kranja, Maribora. Radnice i radnici su svoje stečeno znanje potom trebali prenijeti drugima pri povratku na radno mjesto koje ih je čekalo u tvornici.

A. B. (intervju): *Pedesete sam se zaposlila i ošla u Sloveniju, pozvalo nas iz te kolektive (seljačka zadruga, op. a.), izvelo nas ko mrave mlade. I to zakazalo na praksu iz te kolektive, ja bi jedva dočekala napuštati one motike i po onim nживetinama otkle sam ti ja ošla raditi. Ja sam otišla pedesete u Sloveniju i tamo sam ti ja bila 13 miseca, ka na praksi. Slovenija, Kranj, ja opet kako sam ovdje puno radila tako i tamo bila vridna, u čas se naučila i oni ti mene tamo pohvale. Ja sam i ovdje donila pohvalu, zastavicu, kako sam tamo dobro radila to nas ispratilo fino. Bila sam na godišnjem odmoru, jednom u Sinj došli. A vamo čim sam se vratila odma neki su strojevi radili i morala sam odma u noćnu smenu da radim. Onda su primali radnike, a opet su ove došle posli mene, bilo njizi dvi iljade i šesto.¹¹*

O načinu zapošljavanja svjedočila je i M. Đ., koja je odmah nakon završene škole zaposlena u „Dalmatinci“.

Evo ovako, završila sam tekstilnu školu ovdje u Sinju, koja je trajala tri godine. Poslije završene škole znali smo da nas čeka siguran posao i to je bilo jako važno i brzo smo se odma zaposlili. Škola je završila u šestom mjesecu, a 27. 7.

¹¹ Tijekom intervjuiranja primijetila sam da kazivači često umjesto riječi *smjena* govore ekavicom – *smena*. Na moj upit nisu znali reći zašto je to tako. Moguće je da se riječ *smena* uvriježila u govoru još od vremena kada su se u tvornici zapošljavali došljaci koji su govorili ekavicom, uslijed nedostatka domaćih školovanih i stručno osposobljenih radnika. Riječ *smjena* bila je zasigurno nešto novo u njihovom dotadašnjem životu jer se ta riječ nije uobičajeno primjenjivala na dotadašnje poslove na polju i oko kuće.

sam već počela radit u Dalmatinki. Imala sam 20 godina, e. Počet mi nije bilo teško radit zato jer sam bila u školi odličan đak i oni su te odlične đake odma primali, a budući da sam ja bila bez oca i bila sam po domovinu, mi smo iz doma dobili prvi posao. Nismo nikakvu vezu tražili nego su nas pozvali na razgovor i zaposlili. Ništa nam nije bio uvjet. Tila sam se odma zaposliti. Nisam vidila mogućnosti dalje za školovanje, dobiti stipendiju i to, i onda sam se zaposlila i odma su me zaposlili u ured za norme. Normirac je onaj koji snima radnika dok radi i određiva količinski koliko mora napraviti u roku osam sati.

Iz njenog kazivanja o razlozima dobivanja radne pozicije također se iščitavaju i vrijednosti koje je društvena zajednica uvažavala.

Pa zato jer sam bila odličan đak i smatrali su da mi to može ležati, to radno mjesto, u kancelariji, da ne idem kao obična radnica raditi na stroju i na normu i noćne smjene. Tako sam odma išla u prvu smjenu i radila osam sati, ja i jedna moja kolegica. Jedino je bilo presudno kod toga šta je moju kolegicu trebalo primiti u ured za norme, a jedna je trebala ići u pogon kao nadglednik, međutim, nastavnica iz škole koja je nam predavala tehnologiju je rekla što se tiče ako nju pitaju - mene ili moju prijateljicu, ona je rekla mene, jer je smatrala da sam ja sposobnija, da sam bila bistrija od te moje kolegice i fizički sam bila slabija, a to je ipak kancelarijski posao. (...) to tako znalo po kojim se kriterijima dolazi, ne po preporuci, ništa, nego baš zaslugom, zato što sam cilo vrijeme bila odličan đak, oslobođena mature i to je bilo par kancelarijskih mjesta koji su pripadali tim najboljim đacima. Nas tri, četiri smo se zaposlili odma u kancelariju. I počela sam raditi u kancelariji i onda su me ti ljudi gdje sam radila poučavali, pola godine je bio pripravnički staž, i pol godine sam primala umanjenju plaću za 20 % jer je to tako bilo određeno. Onda kad sam se obučila raditi, počela sam normirati radnike. Svako jutro se znalo u koji pogon treba ići i normirati jednu radnicu, četiri sata, pola radnog vremena, sve što god je ona radila, ja sam tražila što pat i bilježiti koliko to traje u sekundama, minutama. I onda bi po završetku, kad bi to snimila, došla bi u kancelariju, i onda bi te podatke sve obrađivala, izračunavala bi sve koliko se utrošilo vremena u svim

radnjama i onda bi se izdala konačna norma koliko je potrebno napraviti za osam sati svog posla.

Većinom su se zapošljavale neuke žene; one školovanije snalaze se bolje te imaju i bolje mogućnosti za napredovanje.

Ponudili su mi oću li u banku, općinu il u tvornicu, mogla sam birat di god oću, onda ja kažem ja bi rađe u tvornicu. Jednostavno nije bilo školovanih, svi su činovnici bili s malom maturom, bila je samo jedna žena - ona je imala srednju ekonomsku. (M. P., intervju)

Pojedine rukovodeće pozicije u početnim danima rada tvornice zauzimaju obrazovaniji radnici iz drugih krajeva Hrvatske i republika. Mahom su to bili muškarci. Tijekom vremena i domaći ljudi su se osposobili za takve funkcije, pri čemu je veliki broj pridošlih radnika napustio Sinj. Poneki su se ipak odlučuju za ostanak radi daljnjeg napredovanja u struci ili zasnivanja obitelji.

Bila je disciplina, radilo se, primala se redovito plaća. Bila je strogoća, mora si radit, nema zabušavat, uhvati te neki da radiš štetu, otdpadak, odma te kazni, jer radnica ako ćeš ju puštat ne radi. Uvik sam dolazila, kad sam bila bolesna – jednom sam imala gripu, onda su bili Crnogorci i Slovenci majstori, nisu bili naši, sve stranci, i tako, nije me pušta na bolovanje, bio je jedan Crnogorac, ma nisi smia stat uz stroj, nisi stiga prispit, bio strog. Ti su bili strogi, a naši kad su došli, onda se to maha uzelo, radnice su bile slobodnije, nisu baš bile bojazne ka prije kad su bili ti radnici, onda su oni pomalo išli ča, a dolazili su naši ljudi, domaći. (M. A., intervju)

Radnice koje su se zaposlile netom nakon otvaranja tvornice doživljavale su različite vrste optužbi. Teret koji su nosile - poput prilagodbe na novonastalu situaciju, nesigurnosti uslijed prijelaza iz seoske zajednice u gradsko okruženje, izostanka prijašnje roditeljske zaštite - dodatno je otežan pritiskom društvene okoline koja se nije ustručavala izražavati pretpostavke o moralnim karakteristikama djevojaka. Strah i prezir prema svemu što je novo i nepoznato izazivao je „zle jezike“ na davanje komentara o onim djevojkama i ženama koje su odlučile napustiti ustaljeni obrazac privređivanja i ponašanja. Ideja ženskog rada u

tvorničkom okruženju stvarala je predodžbu o tvornici kao mjestu nemorala i bezvlađa. Opreke između sela i grada, kao i potreba za izražavanjem razlike od onog *drugoga*, dolazi do izražaja u kazivanjima, a očituje se i u narednom svjedočenju:

Prva generacija koja se zapošljavala to su bile, onako, cure sa sela. Sirotinja, nije nigdi radila i bila je potreba da se zaposli. Ala tako je to bilo ondašnje vrime, da se smatralo da ko ide u tu Dalmatinku da će biti nemoralan. Ne znam, tako se to u selu pričalo, kao u Dalmatinki ima svega i svačega, to je veliki nemoral, te cure dođu sa sela i htili bi ovi muški iskoristit, ono ka da je to kurvanjska tvornica. Tako je to među narodom, taj glas, međutim ja tu nisam spadala, ja sam drukčije odgojena, ja sam bila u školi, po domovima, i ja sam znala da to nije to, da je to čista laž, da su to samo ljudi sa sela koji ne poznaju situaciju već ih neko čula - kazala, pa se taj glas prenosio od usta do usta, negativan, nekome bi rekli da će zaposlit pa čaća ne bi da - onda će se prokurvat. Bilo je roditelja koji nisu dali. Djevojke su to prihvaćale, morale su, morale su slušat roditelje, onda bi ostale dalje na selu, radit seoske poslove. (M. Đ., intervju)

Sličnu priču ponavljale su i druge sugovornice koje su s vremenske distance potvrđivale tadašnja stajališta.

Govorilo se to je kurva, ona se kurva u Dalmatinki, istina živa, ona je bila ozloglašena, međutim kako je ona kući počela donosit novac i kako se počelo vidit lipši život, onda se polako minjala svist tog našeg sela, da je posli manje više svak 'tio da radi. Dugo je to bilo, desetak godina sigurno, puno ljudi nisu tili dat svoje cure u tvornicu, a posli su molili. (M. P., intervju)

Nakon prvotne odbojnosti velikog dijela zajednice prema ideji ženskog tvorničkog rada, slijedilo je usvajanje novog obrasca. Do vidljivog pomaka u percepciji tvorničkog rada i ulozi ženskih radnica unutar radne organizacije dolazi zahvaljujući osiguravanjem financijskih sredstava za poboljšanje kućnog proračuna. Žene - radnice počelo se gledati s više blagonaklonosti. Ta je prekretnica, usvojena od strane seoske i gradske zajednice početkom pedesetih godina 20. stoljeća, bila

prva faza u ostvarivanju veće emancipacije sinjskih žena. U trenutku kada više nije bilo sramotno ići zarađivati vlastiti novac, te kada se ostvarila potpora od strane cjelokupne zajednice, sa žena se skinula stigma nemoralnosti. Rad u tvornici pak postaje stvar prestiža, način uzornog stjecanja blagodati socijalističkog društva. Iskaz kazivačice A. B. govori o tvornici u kojoj se bilo sve poželjnije zaposliti.

Baš jedna ova iz sela, zaposlila se, vrtila da proštiš guzicon, dala bi sve da se zaposli, ona bi pivala „Oj tvornico debeloga zida, u tebe je svaka cura blida“. Kad sam se ja vratila iz Slovenije, bilo nas samo četvero sa Suhača, a kad sam došla, ne mogu ni reć koliko je bilo, sve se to išlo zapošljavat, moja sestra pokojna, brata dva, iz Dicma, iz Lučana...

3. 2. Radnice sa sela

Uz rad u tvornici opis poslova seoskih žena obuhvaćao je zaduženja vezana uz poslove na polju i oko domaćih životinja, zajedno sa svakodnevnim kućanskim dužnostima i brigom oko odgoja djece.¹²

A teško mi je bilo, dašta, po kući, ne bi znala šta bi prije. Imali smo kravu, vinograd, kokoši, i radila se kuća, teret bio, (...) radila u Dalmatinki, svekrva bila s menom, troje dice. Doduše, ljudi su bili složniji, pomagali jedni drugima. (...) Držala san i kravu, probudi se ujutro u četiri ujutro, pomuzi kravu pa na rađu. Buđenje u četiri, kad bi radila prvu smenu. A kad bi radila drugu smenu, isto, morala bi skuhat ručak i onda ajde na rađu, ispeci kruv, a kad bi radila noćnu, napatila bi se Gospe moja. Onda pokojna

¹² Premda je život na selu bio teži kazivačice koje su živjele u gradu ne umanjuju teškoće svog napornog radnog dana, što i ističu u svojim pričama. *Onda bi došla kući, pješke, 15 minuta, dočekala bi me dica, morala bi im dat ručak, morala bi prat robu, onda nisam imala mašinu za pranje neg smo sve prali na ruke, to je bio težak, taj kućni posao, nije bilo mašine pa bismo u podrumu prali, jedan bi dan močili, drugi prali, treći bi dan razđentavali, to je bio kota doli u podrumu, tu se ložila vatra za dobit toplu vodu, onda bi u jednoj velikoj kadi tu robu potopili preko noći pa kad bi sutra došla posli posla to bi išla doli oprat i ponovno ostavila za prekosutra - tri dana za lancune. I peglat, onda se dosta peglalo, bio je onaj materijal koji je zahtiva za peglat. (M. Đ., intervju)*

baba, uvijek bi se vrtila: „de pomuzi krave!“ A spavala bi sasvim malo. (A. B., intervju)

Ipak, kazivači koji nisu živjeli na selu te koji nisu dijelili isto iskustvo sa suosjećanjem naglašavaju teške zadatke njihovih nekadašnjih suradnica.

Pogotovo ovo litno doba kad bi još došle kuće pa bi morale ić kopat na njivu, kupit žito, kukuruz i šta ja znam, tako da bi jedna cilo popodne radila, ujutro se mora dignut ić u smjenu ko da nije ništa radila. Bile su umorne, baš su bile umorne. Osobito u litno doba. Ma vidilo se na njima, slabije se kretale, sporije bi radile dok malo ne uhvati maha. (M. Đ., intervju)

Je, je, ja sam ima takvih radnica, jedna umorna, ujutro radi prvu smjenu, liti kad je dug dan ona je prije dolaska u Dalmatinku kopala na njivu i došla bi onako umorna radit,(...) ja sam nalazio radnice umorne zaspale na strojevima. (I. Đ., intervju)

Prilikom zapošljavanja u gradu, od seoskih se žena očekivalo skidanje tradicionalne oprave i napuštanje seljačkog češljanja kose. Prema tvorničkim radnim propisima trebale su odjenuti propisnu radnu odjeću koja je uključivala hlače.¹³ Unatoč poslušnosti koja se nalagala na radnom mjestu te prihvaćanju ove nove pojave u tvorničkom okruženju, u svakodnevnom su životu mnoge žene zadržale seoski način odijevanja. Kazivačica A. B. prisjetila se kako je u njenom slučaju tekao proces transformacije:

Neće niko s menon da ide u grad, u crkvu, zato što sam ja bila u vešti. (...) Jedanput bio sastanak tamo u hali u Dalmatinki, idem ja, svezala šudar, šotanu, traveršu, kad sam ja upala dole, a one sve graknule ka kokoše po farman, a ja trči kući plaćuć, kako sam ja to skinula, nisam

¹³ Hlače se kao emancipacijski element masovno pojavljuju sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Istraživanjem navika žena socijalističkog razdoblja provedenog tijekom projekta *Sjećanje žena na život u socijalizmu* saznajemo da žene uglavnom nisu nosile hlače stoga što to nije bilo društveno prihvatljivo, frizera su posjećivale jedanput tjedno, kosu su šišale kratko, a šminkalo se vrlo diskretno (Dijanić 2004: 315).

nikad obukla na se. A druge su išle u tim seljačkim, dugo su išle.

Zahtjeve novog doba teško je podnosila kazivačica I. M. tijekom tridesetogodišnjeg radnog staža u „Dalmatinki“, stoga što se nikada nije prilagodila nošenju hlača te se i danas, kao osamdeset petogodišnjakinja, odijeva „po seljački“ u šotanu s pletenicom na glavi.

Ma to je najveća meni muka što sam morala gaće obući, bilo me stid. Al u šotani sam ja išla kući i od kuće, presvukla bi se u Dalmatinke. (I. M., intervju)

Neke su radnice zbog prevelike udaljenosti vlastitog sela do tvornice bile prisiljene iznajmljivati stan u gradu. Upravo zbog takvih potreba tvorničkim se sredstvima grade stambeni objekti. Sve dok se nije organizirao autobusni prijevoz, veliki broj radnika išao je na posao hodajući. Sjećanja na dugo pješaćenje bez obzira na vremenske prilike odišu dvojakim emocijama. Tegobe smrzavanja, hoda po žezi i umora nerijetko su se svladavale pjesmom, dok se vožnja biciklom smatrala sablasnom radnjom u potpunosti neprijmerenom za žensku čeljad.

Pješke, sve, ajme satralo boga u meni, sat vrimena do Dalmatinke. Autobus je tek vozio, ja sam imala ić u penziju. Kad sam trudna bila (...) sve pješke išli. Radilo bi sve do kad bi tribalo rodit (...) i sve na noge, samo se čula pisma da se ori. Onda jedno vrime nije nam dalo pivat, kad bi išli puten, tu je u Grčića, šta ja znam, bilo nejake dice, da ne pivamo kad prolazimo, a mi uvijek slušali, bilo to poštenje, sloga. Šta ću ti govorit, bilo brate lipo. Pivali većinom ove seljačke, i partizanske. I partizanske (šaptom – o.a.), bilo toga kolko oćeš, družu Tito i to.

Uvođenje bicikla kao prijevoznog sredstva predstavljalo je veliku prekretnicu u svakodnevnom životu žitelja Cetinske krajine. Vijest o tome prenijela se i u novinama: „Aktivnošću tvorničkog sindikata nedavno je za potrebe naših radnica kupljeno na kredit i više od 400 bicikla. To za naše radnice predstavlja veliku olakšicu pri odlasku na posao, što se odražava i u njihovu boljem radu. Na taj smo način definitivno razbili stara zaostala shvaćanja

da bicikl nije za ženu u *šotani*.¹⁴ Činjenicu da su bicikli u gradu bili novost potvrđuje fotografija objavljena u Slobodnoj Dalmaciji koja prikazuje brojne bicikle naslonjene na jednu od glavnih pristupnih sinjskih ulica s popratnim tekstom: „Kao u Mariboru“.¹⁵

Kazivačice ističu željno priželjkivanje promjene i odlazak iz seoske sredine u grad koji im je nudio ono što nisu mogle ostvariti u prijašnjoj zajednici.

Jesu, one su jadne jedva čekale, da zarade koji dinar, da si mogu kupit, da se mogu obuć, da mogu normalnije žvit jer ipak je život na selu teži nego što je bilo u tvornici premda ni u tvornici nije bilo lako radit na normu i noćne smjene, al im je ipak bilo draže nego na selu da nemaju novca, ni nigdje izać, ni društva ni ništa. Ovdje su ipak imale svoje prijatelje, družili se u pogonu. (M. Đ., intervju)

O promjenama koje su uslijedile saznajemo iz novinskog tiska. „Kroz posljednja dva desetljeća Sinj se sve više nego udvostručio. Nije to šala 7000 Sinjana. Stanovnici svih starih gradova tuže se da ih potiskuju došljaci. To se čuje u Ateni, Parizu, Moskvi, Splitu, a eto sad i u Sinju. Samo prošle godine sagrađeno je 180 vila i obiteljskih kuća, a čeka preko stotinu molbi za lokacije. Grade Sinjani, a još se brže spuštaju stanovnici iz obližnjih sela i planinskih naselja. I Sinj se sada širi uz cestu. Dopro je do prvih kuća Brnaza. I tko zna gdje će se zaustavit.“¹⁶

Jedna od brojnih pridošlih obitelji bila je i obitelj koja je svoju životnu priču podijelila s čitateljima tadašnje Slobodne Dalmacije. Pretpostavimo da je njihov primjer izabran stoga što je predstavljao tipičnu radničku obitelj. Autor subotnje reportaže je Miljenko Smoje koji anegdotalno ocrta život tadašnje obitelji sinjskoga kraja: Marko Ančić iz Turjaka i Anđa iz Glavica, oboje zaposlenici „Dalmatinke“, iako podstanari i tek 124-ti pod redu za dobivanje stana, zadovoljni su sa svojim gradskim životom. Marko zarađuje 45 000 dinara mjesečno, radi u *viganki* i posao mu nije normiran. Anđa radi u *vlačari*, zaradi 47 000 i 48 000 dinara mjesečno, rad joj je normiran. Ponosno ističe da je u šest godina bila na bolovanju samo jedanput zbog bolesti. Izdaci za kulturno - zabavni život su im minimalni. Marko kupi novine i ode s drugovima na *balote*, a Anđa „ima sina za zabavu“. Dok se on

¹⁴ Slobodna Dalmacija, 26. 11. 1962.

¹⁵ Slobodna Dalmacija, 10. 3. 1966.

¹⁶ Slobodna Dalmacija, 10. 3. 1966.

nije rodio Marko bi ju ponekad izveo u kino. Anđa ne sudjeluje u tvorničkom odlučivanju te kako sama ističe ne voli na sastanke ni govorancije: „Daj ti meni stroj, normu gonit, a mudrovat ne umijem, ne ide od ruke.“ Ona se čak i udebljala otkad je došla živjeti u grad. „Na posao dolazi čila i rad je ne iscrpi. A drugo je to radnicima iz sela koji rade u polju, pa dok se dovuku do stroja, već su zamorni. Nema puno vajde od takve rađe.“ Anđa ponosno ističe: „Đavo ti odnija zemlju! Živila fabrika, živila rađa! I da znate, bolje bi bilo umrit, volila bi umrit nego ostat bez rada. Volim ti ja fabriku ki svoju kuću“.¹⁷ Humoreskni stil autora novinskog članka u pozadinu stavlja surovu stvarnost seoskih žena na koju ipak ne zaboravljaju intervjuirane žene.

Kažem ti, mi smo bile dobre, i cijenile jedna drugu, i radile na normu, nema to, nisi smia maknut od stra, cilu noć radiš na normi, i kod kuće si radio i u polju, žele smo, kopale, došla bi kući, muzla bi po pet krava, ali moraš radit za strojom, ako ne radiš šta si došla. (...) Dizala bi se u pet sati ujutro i onda bi išli na noge do šezdeset i treće, aaaa gadno bi nami bilo. Ja nisam udata, dok mi je mati bila u snazi, dok bi došla iz noćne ja bi legla, a kad su se braća oženila i došla dica, ligala bi u dve tri ure, a cilu sam noć radila. Težak život bio, težak. (I. M., intervju)

¹⁷ Slobodna Dalmacija, 12. 3. 1966.



3. „Dalmatinka“

3. 3. Red, rad, disciplina

Požrtvovanost radnica i radnika, njihova predanost i discipliniranost u radu smatrani su temeljnim preduvjetima uspješnosti „Dalmatinke“. Udarnički zanos zahvatio je zaposlenike osobito u prvim godinama rada tvornice. Tako su, primjerice, te iste radnice koje su radile u pogonu vlastitim radnim doprinosom uvelike bile zaslužne za izgradnju gradskog olimpijskog bazena čiju je izgradnju financirala upravo tvornica „Dalmatinka“.¹⁸

Onda nas je istiralo iz tvornice, opet nas najstarije radnice, napravili bazen, eto ja se nikad nisam kupala u bazenu, a

¹⁸ Vijest objavljena u Slobodnoj Dalmaciji glasila je: „Građani se kupaju i navečer plešu na terasi. Stvorene su šetne staze, postavljene klupe. Oko bazena su i staze za kuglanje i boćanje, radi bife i svakog popodneva masovno se ruše „cone“ i tuku „bulini“ (Slobodna Dalmacija, 10. 3. 1966.).

radila na bazenu do zadnjega. U „Dalmatinci“ nisu sve mašine proradile, onda smo radile bazen, nosili kibe, japno, mišali, radilo se dok se nije napravio.

Međutim, na svečano otvaranje radnice nisu bile pozvane.

Nisan. Nije nas zvalo, bile smo ljute na to. Bilo nas je dvadesetak, i onda smo nastavile radit u Dalmatinci. Bazen u čas bio, kad smo mi radile, bile pohvale, to bila pisma, pa nisi čuo da ti je teško, nosili smo od kuće ko je ima slanine, kruva, ništa nije bilo teško, to se orila pisma. (A. B., intervju)

Uspostavljanje i održavanje discipline provodilo se učestalim kontrolama, o čemu svjedoči i radnica iz odjela za računovodstvo.

Naporno je bilo isključivo radi toga jer je država svaka tri mjeseca zahtivala obračune, izvještaje. Previše je inače bilo kontrole, znala je po dva puta godišnje doći inspekcija. (M. P., intervju)

Također, sadržaj arhivskog gradiva donosi nam svjedočenje o strogoj kontroli ponašanja radnica i radnika te o stavovima rukovodstva o poželjnim i nepoželjnim obrascima ponašanja u radnom kolektivu.¹⁹ Tako je, primjerice, 1959. godine zabilježeno 126 slučajeva povrede radne discipline, 1960. godine zabilježena su 64 slučaja, a 1961. godine 53 slučaja. Spisi donose zabilježbe o osobama koje su bile podvrgnute kaznama uz navođenje radne funkcije optuženika, vrste povrede radne discipline, vrste kazne i žalbe. Zanimljivo je da u rubrici pod nazivom „Žalba“ nisu zabilježeni nikakvi podaci.²⁰ Vrste povrede radne discipline označavane su kao: neuredno održavanje strojeva, miješanje cijevki, nedisciplina, neopravdan izostanak s posla, slaba pažnja

¹⁹ Arhivsko gradivo, knjiga „Disciplinske kazne za lakše povrede radne discipline“.

²⁰ Ipak, na podatak o prosvjedu radnika za svoja radnička prava naišla sam u članku iz 1968. godine (Slobodna Dalmacija, 30. 7. 1968.). Zabilježeno je: „Nesvakidašnji sudski spor u Sinju. Radnici dobili parnicu protiv uprave „Dalmatinke“. (...) U Sinju se izražava mišljenje da do njega nije trebalo ni doći da su samoupravljači u „Dalmatinki“ više vodili računa o pravima proizvođača i ekonomskih jedinica.“ Uprava je naposljetku morala isplatiti neisplaćene dugove radnicima. Spor je trajao devet mjeseci.

na radnom mjestu, otkazivanje poslušnosti na radnom mjestu, ispravljanje naloga u svoju korist, miješanje materijala, slabi rad na radnom mjestu, nemarnost na poslu, neodgovornost na poslu, površnost na poslu, samovoljno i prijevremeno napuštanje radnog mjesta. Vrsta kazne uključivala je, ovisno o težini povrede, primjerice - pismenu opomenu, desetpostotni odbitak od mjesečnog dohotka u trajanju od 3 mjeseca, pismeni ukor, strogi javni ukor. Analizom razloga prekršaja možemo primijetiti razliku između propusta zaposlenika. Radnici su imali učestalije i ozbiljnije prekršaje od radnica. Propusti koji se javljaju kod potonjih bili su: neuredno održavanje strojeva, nepropisno odijevanje na radnom mjestu, nedolazak na sastanak. Kod radnika je situacija primjetno ozbiljnija jer se kao najučestaliji oblik povrede radne discipline navodi otkazivanje poslušnosti. Također se spominje prijevremeno napuštanje radnog mjesta, slaba pažnja na radnom mjestu, neovlašteno mijenjanje rasporeda smjena, nedozvoljeno pušenje, propust na poslu, namjerno upropaštavanje tvorničke imovine, samovoljno napuštanje radnog mjesta, zakašnjenje na posao, nedolično vladanje prema nadređenima, krivo obračunavanje bonova, nedozvoljeno unošenje vina u skladište.²¹

Odnos radnica prema poslu uglavnom je pozitivan. Uz veličanje vlastitih radnih uspjeha i uspjeha tvornice općenito, sugovornice su istaknule povezanost radnica i vlastito identificiranje sa ženskom radničkom zajednicom.

Atmosfera je bila dobra, mi smo to tako prihvatile da je to posa kojeg moramo obavljat, nismo se ništa bunili, tako je to išlo, družili smo se, kad bi bili slobodni, išli bi i na izlet, bilo je zabavno, kad bi imali vremena u kancelariji pričali bi, pričali bi viceve, ono, kad ne bi bilo posla, dogodovštine, ono, ko je šta radio, pokojni vic, koji film si gledao, pa onda malo smija na račun toga i tako. (...) A je, bilo je naporno, onda bi ove druge radnice priskočile toj trudnici ako vidu da ne može izvršit normu, pritekne se u pomoć, ono kolegijalno, tako da ne bude ispod norme tako da i ona ima tu svoju normu. Kolegijalnost je bila na visini, kolko sam ja mogla vidit. (M. Đ., intervju)

²¹ Stavka koja se najčešće veže uz radnike, a prisutna je u velikom broju i kao najučestaliji prekršaj je otkazivanje poslušnosti.

Bilo to poštenje, sloga, šta ću ti govorit, bilo brate lipo. (A. B., intervju)

Onda jedna bila da se je napila, onda joj mi pomagale radit. Ma ajde moja ćerce, nije bilo lako u Dalmatinke. (I. M., intervju)

Sredina je bila prihvatljiva, nije bilo ka posli što se pojavilo, ljubomora i zavist ako imaš bolje radno misto i plaću. Bilo je prilično što se tiče drugarstva, to je bilo izraženo baš, i dan danas se pozdravljamo. (M. P., intervju)

U tvorničkom okruženju poticani su „drugarski“, „kolegijalni“ odnosi, što je vidljivo kroz razgovore s ispitanicima.

Imale smo ić' u Cetinsku zagoru, četiri dana, pa u Vodice, tako nas dočekalo, bilo nas 450 žena, odsvakle, iz Beograda, družile se. (A. B., intervju)

U najlipšoj uspomeni mi je ostalo prijateljstvo na radnom mjestu, druženje s tim ženama, to mi je u lipoj uspomeni ostalo. (M. P., intervju)

Smijalo se i veselilo se. Sve u smij. (M. A., intervju)

Slučaj iz 1962. godine koji upućuje na nekompromisni odnos prema disciplini, ali koji govori i o kolegijalnosti među zaposlenicima zabilježen je i u arhivskoj građi.²² Odlukom Disciplinske komisije samoupravne jedinice 240-te kružne predilice u poduzeću „Dalmatinka“, presuđeno je da je optuženica V. M. kriva za lakšu povredu radne discipline zbog „nedrugarskog odnosa“ prema radnici R. J. i ometanje iste pri radu kao i zbog toga što je odbila dati izjavu pretpostavljenom o svom ponašanju.²³ Razlog obračuna bile su razmirice zbog ljubavnih odnosa uslijed čega je optuženica napustila radno mjesto na čak četiri minute te se potom svađala s pojedinim radnicima iz drugih odjela. Naizgled bezazleni zaplet pretvorio se u pravu sudsku

²² Arhivsko gradivo, Predionica i tvornica konca „Dalmatinka“ - 335, Disciplinske kazne za lakše povrede radne discipline

²³ Prilikom neformalnog razgovora vođenog s nekolicinom današnjih četrdesetogodišnjaka iz Sinja, primijetila sam izrazito zanimanje za teme vezane uz „Dalmatinku“. Prepričavši detalje navedenog slučaja kao i nekih drugih priča na koje sam naišla u Državnom arhivu Split, razgovor se pretvorio u živahnu raspravu, korespondiralo se s današnjim vremenom, iznosili su se vrlo sugestivni stavovi. Iz tog primjera očito je koliko je fenomen „Dalmatinke“, „njihove“ tvornice koja je „obnovila cili kraj“ još uvijek aktualan, čak i kod onih generacija koje nisu bili svjedoci izravnog sudjelovanja u radu tvornice.

trakavicu u kojoj su pomno ispitani brojni svjedoci, a zapisnik je obogaćen za desetak stranica.²⁴

Istovjetno s ovim primjerom i drugi zabilježeni slučaj potvrđuje brigu o održavanju skladnih odnosa među radnicima. Čistačica K. Lj., rođena 1927. godine, osuđena je zbog navodnog prenošenja lažnih glasina „o ljubavnim odnosima i spolnim aktima između radnika i radnica tijekom radnog vremena, čime je prouzrokovala nezadovoljstvo zaposlenika i raspravljanje u toku rada i time ometala proizvodnju i svojim postupkom štetila interese poduzeća.“ Određena joj je prilično oštra kazna desetpostotnog odbitka osobnog dohotka u trajanju od tri mjeseca, ali i udaljšavanje s posla do okončanja disciplinskog postupka.²⁵

Ono što je primjetno prilikom razgovara s kazivačima je naglašavanje oprečnih pozicija: nekada – sada; bolje – lošije; teško – lako.

Ono doba je bilo teže, al nisu smatrale da im je teže. Danas im je sve teško. Ništa onim ženama šta su radile i u pogonu i smjene ništa nije bilo teško, dođem kući - iđen na njivu. To nami ništa nije bilo teško, nami je rad bio sasma normalna stvar, mi nismo psihički bile pripremljene da nam je rad težak i zato su ljudi ovako svašta stvorili, skoro svaki napravio kuću, nije vam bilo travnjaka ispred kuće, svak je živ radio oko kuće, sadio i radio, svak je ima vrtlić, ko je na selu taj je njivu radio, ima svoje životinje, niko nije smatra da je rad robija. (M. P., intervju)

Uvik si se nečemu nada i bili smo svi zadovoljni, svi smo volili radit, proizvodit, kad bi se ujutro taj naš pogon upalio reka bi to avion da se upalio, kako je to bilo. Bili svi mladi, željni rađe, bili gladni, bos, nije bilo auta, nije bilo ništa, išlo se po snigu, onda se poslije uvelo te tarabase. S Radošića sam ja išla pješke. (M. A., intervju)

²⁴ Usporedno s ovom situacijom gdje se spominju četiri minute „zabušavanja“ i Miljenko Smoje zabilježio je dogodovštinu prilikom obilaska radnih pogona „Dalmatinke“. Došavši ispred tvornice s molbom za deset minutni razgovor s nadležnim rukovodiocima zahtjev mu je odbijen jer nije bio prethodno najavljen. Kao obrazloženje navedeno je da bi to bio veliki gubitak za radnika i tvornicu u omjeru od 50-ak kilograma prediva. Završni komentar ogorčenog novinara bio je: „I ta sinjska „Dalmatinka“, a kao da se u Ljubljani nalazi!“ (Slobodna Dalmacija, 10. 3. 1966.).

²⁵ Arhivsko gradivo, Predionica i tvornica konca „Dalmatinka“ - 335, Disciplinske kazne za lakše povrede radne discipline

Bolji uvjeti života osiguravali su se dodjelom stanova koje su radnice i radnici dobivali prijavljujući se na listu čekanja. Samcima su dodjeljivani tzv. „samački“ stanovi, a o imovinskim prilikama obitelji i broju članova ovisilo je koliki će im stan biti dodijeljen. S današnjeg gledišta neuobičajeno je da su stanovi dodjeljivani na jednostavan, a prema svjedočenju i pošten način.

A onda je posli Dalmatinka davala kredit, bile su liste kad će doć tvoj kredit i kad su se počeli dizali krediti, onda se počele kuće masovno radit, ko nije htio taj je čekao stan, uglavnom prilično pošteno se to dililo. Što je nezamislivo danas. Zato što je bio radnički savjet, kontrola, evidencija. Jedino ko je ima privilegije za dobit priko reda, recimo radni rukovodioci, ti su dobivali bez reda. (M. P., intervju)

Ja sam došla s Radošića 1959. godine, dobila sam jedan stan, samačku, i onda drugi priko Dalmatinke. Pet stanova prominila, kako se obitelj širila. Uvik sam se nadala iz tih starih stanova izać, e tako je i bilo. (M. A., intervju)

Bilo je i slučajeva da se molba za dodjelu stana pisala kao svojevrsan ultimatum tvorničkoj upravi: „Molio bi gornji naslov da udovolji mojoj molbi, jer sam se odlučio da se ženim 15-og travnja. Pošto nemam stan primoran sam da u slučaju da ne dobijem stan, da napustim ovo poduzeće i da na drugom mjestu dobijem odgovarajući stan. U nadi da mi neće trebati tražiti na drugom mjestu, ja se unaprijed zahvaljujem.“²⁶

O velikoj ulozi radnica prilikom predlaganja zahtjeva za izgradnjom gradskog vrtića saznajemo iz tvorničkog biltena.²⁷ Uspostava vrtićkih usluga doprinijela je olakšanju svakodnevnog života žena budući da je briga oko djece prvenstveno smatrana njihovom dužnošću. Kazivač I. J. iznosi svoje sjećanje o tome:

Ja se sićam da su roditelji prvih mojih godina života ostavljali me u babe u selu Otok, jer me nije ima ko čuvat, nediljom bi me odvezli, a dolazili bi petkom po mene, obadvoje su radili u Dalmatinci, nije bilo vrtića tada. (I. J., intervju)

²⁶ Molbu pisao Kalinić Ante, tekstilni tehničar, 28.11. 1961. godine. Arhivsko gradivo, Spisi 12/I, II/1961.

²⁷ Dalmatinka, br. 9. 4. 1981.

3. 4. Odmak od radne svakodnevice i politička pozadina

Obilježavanje državnih praznika poput Prvog maja, Dana žena i Dana Republike u memoriji ispitanika ostalo je kroz asocijacije kao što su: izleti, cvijeće, balote, druženje i pjesma.²⁸

Atmosfera izvanredna, odali smo na izlete, na Trilju prvomajske izlete, to bi autobusi vozili po čitave dane, znalo se ispeć po 300 - 400 janjaca, svaki radnik bi dobio i svaki član njegove obitelji bi dobio pol kile pečene janjetine, vino, pivo, po kila kruha, to je bilo izvanredno, zabavljali se ljudi, na karata, na balote. (I. Đ., intervju)

Za Prvi maj smo išli na Trilj, onda na izvor Cetine u Vrliku, onda smo išli u Knin, i u Omiš u posjetu tvornici trikotaže. I u Livno, uglavnom gdje su te tekstilne tvornice.

A ništa, razgledavali bi malo pogon, kupovali po gradu, hranu bi nosili sa sobom ili bi tamo kupili. Za Prvi maj su se janjci pekli, i svaki je ima pravo na pola kile janjetine i pola litre vina i pivu ili sok, ko šta oće, to je sve bilo besplatno, tamo smo masovno išli, nema osobe koja nije išla. (M. Đ., intervju)

Više toga neće bit! I plaća redovna. Mi smo za Prvi maja imali prijevoz, i ja i ona bi imali po po kile pečenoga, i litru vinu i kilu kruva. Kad se išlo na izlet, odmaralište, to bi bilo po nedilju dana besplatno i to rana, ne mere se tako skuvat kući. Šef restorana pita šta ćemo sutra za ručak. (I. T., intervju)

Dan žena – to se prekrasno slavilo. Bio bi bolji obrok u restoranu, onda bi mi sami od sebe nešto napravili, pilo se, zajedno s muškima i radnici isto za sebe po pogonu, i obavezno mi nam neki poklon dali. (M. P., intervju)

Za Prvi maj, to bi se okitile mašine, donilo bi se izvanka cviče, zelenilo, mašine bi stale tad po dva dana, očistilo bi se mašine, okitilo. (A. B., intervju)

²⁸ O proslavi Dana žena i gubljenju društvene važnosti Jambrešić Kirin navodi: „Od najvećeg ženskog socijalističkog blagdana, u čast kojega su se obarali udarnički rekordi i koji je bio posvećen međunarodnoj borbi za ženska prava te hladnoratovskoj borbi protiv potpaljivača novog rata, za mir i demokraciju u svijetu, ostale su prigodne proslave u tvornicama i uredima“. Vidi Jambrešić Kirin 2012: 201.

Nasuprot državnih, vjerski se praznici nisu javno slavili.

Božić se nije smilo niti reč. Ja nisam htela ić u partiju, tri puta su me molili, ja sam to sva tri puta odbila. Katolički sam bila odgojena, a muž mi je bio u partiji. Bio je rukovodioc i tako. E sad koliko je to bilo opasno za veliki petak postit. I mi kupimo baš bakalar za Božić, ja i svekrva skuvali bakalar, nema veze šta drugi neće, i moj sinko, kad štaš ti vidit, oko tri ure eto jedne osobe u kući nami, na kavu, naša prijateljica, slučajno svratila, a ustvari je bila izvidnica, došla vidit kao špija jel se tu slavi. Vjerojatno je to ona iznila na partijskom sastanku, sigurno. Ja isto nikad nisam primjetila na jednoj osobi da je špija. Međutim, kad su došle ove promijene, i nova država, jedna bivša moja kolegica meni govori: „Znaš li ti ko je među nama bio špija?“. Reko: „Pojma nemam dal' je to uopće postojalo“, „Je“, kaže, „postojalo, reka mi je taj i taj da je ta i ta, i da je mjesečno za nju komitet određen iznos novca sla da joj se isplati.“ Ja to nisam znala. Jedino sam znala da je ta osoba, ona bi uvijek govorila da šalje bodove, kako su bile one nagradne igre, i uvijek bi govorila: „Ja dobila od ovog, od onoga, kupila ovo, kupila ono.“ „Kako si ti tako sritna, majko božja“, mi se baš tako sve čudile kako ona tako sretna. Međutim, kako došle ove promjene valjda ti spiskovi se vidili - ona je bila na spisku. Ona je bila zadužena za financijski sektor, a špijala je u komitet. (M. P., intervju)

Tamo di sam ja radila, nas je bilo pet ženski, ni jedna nije bila u partiji. A malo je žena i bilo u partiji, ove šta su radile na strojevima, to mahom žene sa sela došle, zaposlile se, a one su na selu sve tako kršćanski odgojene, u duhu, i tako, ka i ja, po cinu života ne bi išle u partiju. A muški su više, njima je to bilo nikako lakše, oni nisu s roditeljima kontaktirali ka ženski, žensko je uvijek bilo više pod nadzorom. (M. Đ., intervju)

Radna svakodnevica prekidala se ljetovanjem u tvorničkom odmaralištu u Strožancu i izletničkim druženjima u blizini jezera Peruča.

Liti bi se sedam dana kao obitelj skupili i išli u odmaralište, mi dica bi se po cili dan kupali, a roditelji bi se više vrtili oko odmarališnog restorana i oko zoga za balote. Svi bi se

poznavali, više su tu obitelji bile iz Sinja nego iz okolnih sela jer su oni uvijek imali poljoprivredne rađe. (A. B., intervju)

Pojedina kazivanja govore o određenim situacijama koje nisu bile ugodne i o kojima su sugovornici govorili posebnom, tišom, tajanstvenijom intonacijom. Kazivači nisu bili navođeni od strane ispitivača prema toj temi nego su sami izražavali želju za kazivanjem.

A čuj, šta ja znam, jedino to šta ja znam i čega se sičam da ljudi koji su bili u partiji da su oni lakše dolazili do radnih mesta i kod njih su se ositile neke privilegije. Ja sam to ositila na svojoj koži. Ja nisam bila u partiji. Ispričat ću. Evo ovako. Otvarala se Tehnička škola, budući da je puno nas bilo šta je završilo samo tekstilno, a ta radna mesta zahtivala su srednju školu, onda je Dalmatinka otvorila Tehničku školu. I onda je jedan šef iz pogona, ne moram reći ime i prezime, doša je meni i mojoj prijateljici i reka da oćemo se mi upisat u tu školu, al ako će upisat u partiju da drugačije ne možemo se upisat u tu školu. A mi smo se samo pogledale i snašle se da moramo pitat roditelje. On je tako prista, i reka da će navratit za jedno četiri, pet dana pa ćete mi vi reći šta ste odlučile. Kad tako i bilo, on oša ča, mi smo odma znale da nećemo roditelje ni pitat jer nam roditelji to ne bi dozvolili, a ni mi same nismo bile da nam je do toga bilo stalo jer u takvoj smo familiji rođene kršćanskoj, a ko bi smio hodat u crkvu da ti mater zna da si se upisa u partiju, odrekla bi se u tom slučaju. Tako je to onda bilo. Tako i bilo. Kad se on navratio, mi rekle da smo pitale roditelje, da oni ni čut, da ako se upišemo da će nas se odreć. I tako ja tu Tehničku školu nisam išla. Ni ja ni ta moja kolegica. A oni koji su bili u partiji, recimo moj muž je bija u partiji, on je iša u tu Tehničku školu. Al sva sreća je bila da nas nisu potrali s tog radnog mesta nego smo i dalje ostali na tom radnom mistu. (M. Đ., intervju)

Imale su protekciju one partijašice, pa nisu radile na strojevin, pa to ti je bilo skladište, pa su pile kave, sve većinon majstorove žene koje su partijašice, sve je ošlo sa strojeva, na bolja mesta. Imale su velike prednosti partijašice. (I. M., intervju)



4. „Dalmatinka“

3. 5. Žene u tvornici i izvan nje

Premda je kroz iskaze sugovornika očito glorificiranje radnih sposobnosti žena zaposlenih u „Dalmatinci“, stvarne funkcije koje su žene obavljale bile su hijerarhijski niske. Primjer iz arhivskog gradiva govori upravo o tome: na popisu osoba zaposlenih u Radničko - službeničkom restoranu bilo je jedanaest osoba. Kako je navedeno, poslovođa restorana muški je zaposlenik, jedan muškarac i jedna žena su glavni kuhari, a pomoćne radnice su mahom žene.²⁹

Također, i stipendiranje radnika više je bilo usmjereno prema muškim zaposlenicima što vidimo iz objavljenih podataka: 1961. godine od sedam stipendista, samo je dvoje ženskih.³⁰ Slični primjeri navode se na više mjesta. Ovdje bismo trebali uzeti u obzir kako nije riječ isključivo o drugačijem odnosu uprave tvornice prema ženama, nego djelomično i o mogućoj

²⁹ Arhivsko gradivo, Spisi 1961., 12/I, II

³⁰ Radilo se o školovanju u Zagrebu (Tehnološki fakultet), Kranju (Tehničko - tehnološka škola), Mostaru (Srednja ekonomska škola). Arhivsko gradivo, Spisi 1961., 12/I, II

preopterećenosti žena kućanskim i majčinskim obavezama, što opet govori o njenom položaju u zajednici.

O prisutnosti u političkom životu, odnosno u javnoj sferi, govore nam sljedeći podatci iz kojih se vidljivo iščitava prevlast muškaraca. Podaci o primanju radnika u Savez komunista, zabilježeni prema traženju Kotarskog komiteta Saveza komunista Splita, donose brojke od 252 zaposlena muškaraca i 621 zaposlene žene unutar tvornice. Od tog broja bilo je 109 muškaraca koji su članovi Saveza komunista naspram 82 žene članice. Prema kvalifikacijama bilo je 4 visokokvalificirana radnika (muškarci i svi članovi SK); 170 kvalificirana radnika (115 muškaraca, 55 žena, a od tog broja 49 muškarca bili su članovi SK, žena 16), 722 nekvalificirana radnika (151 muškaraca, 571 žena, članova SK: muških 56, ženskih 64), 112 službenika (muških 58, ženskih 54, članova SK: muških 27, ženskih 25), 8 radnika s visokom stručnom spremom (7 muškaraca i jedna žena), 2 muška radnika s višom stručnom spremom, 32 radnika sa srednjom stručnom spremom (22 muškarca, 10 žena, članova SK: 14 muških i 5 žena).³¹

O činjenici da je pitanje ženskog uključivanja u rukovođenje tvornicom bilo poticano od same uprave „Dalmatinke“ govore nam zapisnici s godišnjih konferencija na kojima je upravo ova tema više puta bila predmetom rasprave. „U našem mladom kolektivu većinom su zaposlene žene. Poželjno je i potrebno je da više one učestvuju u organizaciji upravljanja“ zabilježeno je 10. 2. 1957. godine, kao i: „Žene treba više uključiti u rad komunista u društvenim organizacijama. Predlaže da bi za žene trebalo oformiti domaćinski tečaj.“³²

Na zapisniku sastanka Upravnog odbora 12. 6. 1956. godine zabilježeno je da je za radnički savjet izabrano 8 žena i 33 muškarca, „što nije sukladno omjeru zaposlenih, budući da je 600 žena nasprama 300 zaposlenih muškaraca i da bi trebalo na tome poraditi.“ Predsjednik tekstilaca i kožaraca za Hrvatsku F. A. tvrdio je: „po mom mišljenju žene zaposlene u ovom poduzeću nisu došle do izražaja“. (...) „Poznato nam je da tako se odvija rad sa ženama i da je to teško sprovesti. Potrebno je da

³¹ Arhivsko gradivo, Spisi 1953. -1961. 21/I - VII. Za navedene podatke nije posebno naznačeno o kojoj se točno godini radi. Pretpostavlja se da se odnosi na razdoblje između 1953 – 1961. godine jer se u toj kutiji spis i nalazi.

³² Zapisnik s godišnje konferencije II. OOSK „Dalmatinka“ Sinj, 10.2. 1957., Spisi 1953. - 1962. – 21 / I - VII i Zapisnik s godišnje konferencije II OOSK „Dalmatinka“ 5. II. 1956., Spisi 1953. - 1962. – 21 / I - VII

podružnica više radi sa djevojkama kako bi i one osjetile rad po organizacijama, osobito u sindikatima, treba da stvaramo novu generaciju koja će biti sposobna zamijeniti nas.“³³ Član upravnog odbora M. A. odgovara da većina djevojaka koje rade u tvornici udajom prekidaju posao ili potpuno zanemaruju rad unutar sindikata ili druge društvene organizacije. „To su pojave koje se odvijaju po mom mišljenju u svakom poduzeću.“

U istom zapisniku vodila se i rasprava o odluci o ukidanju noćne smjene za djevojke i žene što je „jedno od najtežih pitanja za sindikalnu podružnicu i radnički savjet ove tvornice“. Međutim, kako je istaknuto, ništa konkretno nije postignuto jer se radnice nisu imale kamo preraspodijeliti. Zahtjevi su temeljeni na Uredbi o zabrani rada žena u noćnim smjenama, a ponovljeni su i na godišnjoj konferenciji 20. 11. 1955. godine, ovaj put na inicijativu žene, Martinić Zlate: „Kod biranja u novi radnički savjet treba da biramo više žena, a ne kao prošle godine od 14 kandidiranih žena izabrali svega 6 ili 7, i to tako iako je bilo predloga za radnički savjet u pravilnom odnosu 2/3 radnika i 1/3 službenika, samo izglasanje nije bilo ovakovo.“ Nadalje, Poljak Anđelko istaknuo je sljedeće: „U „Dalmatinci“ ima čak i takvih drugarica, koje nisu članice Socijalističkog Saveza. Ja ne znam s kakvim pravom ovakve drugarice traže od zajednice zaposlenje ako one svoju socijalističku dužnost nikakvim pravom ne ispunjavaju“.

Poseban odnos bio je prema radnicama koje su imale djecu o čemu svjedoči zabilješka o povećanju plaćenog godišnjeg odmora majkama koje imaju jedno dijete do osmog mjeseca starosti ili dvoje i više djece do 7 godina starosti. U rubrici biltena koji je izdavala „Dalmatinka“ navodi se: „Što sve majka treba da zna o dječjim bolestima“, s naglaskom na žene budući da su uglavnom one, a ne muškarci, vodile brigu o djeci.³⁴

U novinskom članku objavljenom 1961. godine nailazimo na razmišljanja onih radnica koje su bile na višim funkcijama o sudjelovanju žena u društveno-političkim organizacijama.³⁵ Tako

³³ Svojedobno je i Tito iznio stav o ulozi žena u javnom životu, održavanju domaćinstva i odgoju pomlatka: „Drugarice, sada se obraćam vama: vi treba same da budete malo prodomnije i da ne dozvolite da vam kažu vaši drugovi, očevi, muževi ili braća: ‘Šta ćeš ti tamo, ti si žensko!’ Tačno je da je žena u prvome redu majka, ali baš zato što ona najviše žrtvuje od sebe, odgajajući nove naraštaje, ona ima još veće pravo da kao majka kaže svoju riječ u zajednici kakva je naša - u socijalističkoj zajednici“ (vidi Jambrešić Kirin 2012: 191).

³⁴ Bilten „Dalmatinka“, 1961. br. 3 - 4, str. 20.

³⁵ Slobodna Dalmacija, 26. XI. 1961. , str. 6.

K. T., predsjednica tvorničkog društva žena navodi: "U našem kolektivu zaposleno je oko 800 žena. U raznim društveno-političkim organizacijama i organima samoupravljanja uključeno je njih 320" te uvjerava kako su žene jednako zastupljene na rukovodećim mjestima kao i muškarci. Predsjednica upravnog odbora V. Đ. ističe da se ona dobro snalazi na toj funkciji bez obzira što je žena, ali naglašava želju da „smogne više vremena za vlastiti dom“. I radnica I. K., članica CK NO Hrvatske, ističe da „uopće nije tačno da u „Dalmatinki“ žene nisu aktivne u društveno-političkim organizacijama. Konstatacije na pojedinim sastancima koje se odražavaju na području naše općine mislim da su rezultat nedovoljne informiranosti.“ Iz navedenog je razvidno da se po pitanju prava radnica javljaju suprotna stajališta. Muški rukovodioci potiču žene na veću vidljivost u javnoj sferi dok žene pak tvrde da je njihova uključenost u društveno-političke organizacije dostatna. Ipak, pitanje je koliko su ovakve rasprave bile stvarna težnja ka promjenama, a koliko samo uvriježena politizirana deklarativna izjašnjenja.

Uz veliki broj žena koje su pomirljivo podnosile višestruke terete bilo je i onih koje su digle svoj glas i tražile pravdu. Tako je zabilježena žalba radnice P. R. koja je smatrala da je preraspoređena na neodgovarajuće radno mjesto što je pripisala „plodom neljudskog odnosa nadmajstora R. R.“, uz napomenu da „on psuje, vrijeđa, grubo i surovo, vulgarno se odnosi prema meni, a da mu nimalo ne smeta činjenica da sam ja, konačno, radnica i žena. Izgleda da R. zaboravlja, u svojoj nadutosti, principe demokracije i jednakosti...“, pozivajući se na Zakon o radu prema kojem ima pravo na bolovanje.³⁶

O privatnosti žene u okrilju javne službe mogao bi ilustrirati sljedeći pronađeni podatak. Oficirski dom Divulje 13. 9. 1956. poslao je dopis Partijskoj organizaciji „Dalmatinke“ o tome da su im potrebne „karakteristike“ radnice J. A. jer se „jedan drug ženi sa dotičnom drugaricom, a mi o samoj osobi ništa ne znamo.“³⁷

Predodžba o dobroj, požrtvovanoj radnici, a ujedno angažiranoj u tvorničkom samoupravljanju, iskazana je kroz portretiranje radnice M. K. o čemu čitamo u još jednom novinskom članku.³⁸ Za ovu se radnicu tvrdilo da je jedna od uzoritijih radnica. Za osam je radnih sati trebala nalijepiti oko 4000 etiketa na konac, a redovito je ostvarivala normu sa 140 ili

³⁶ Arhivsko gradivo, Spisi 1961., 12/ I, II

³⁷ Arhivsko gradivo, Spisi 1961., 12/ I, II

³⁸ Slobodna Dalmacija, 4. 11. 1966.

150 %. Uza sve navedeno, bila je član radničkog savjeta, sekretar osnovne organizacije Saveza komunista. Ipak, sama tvrdi da se teško stigne biti dobar samoupravljač, dobar radnik i dobra domaćica odjedanput: „Mnogo je to odjednom, ne stigne se svakamo, ponekad se digne ruka, glavno je da sastanak završi.“ Suprug joj je podrška jer, kako ističe, ne stigne niti sve materijale pročitati prije sastanka pa joj on čita gradivo dok ona čisti kuću.

Naposljetku, primijetit ćemo dvojake stavove kazivačica i kazivača. Oprečnost stajališta uviđamo kroz razmišljanja o tome da su žene unutar tvorničkog okruženja bile u ravnopravnom položaju s muškarcima te da su se rukovodioci jednako odnosili prema njima kao i prema njihovim muškim kolegama, ali ipak uz napomenu da su radile više od muškaraca jer su se također brinule o djeci i domaćinstvu.³⁹ Činjenica da su žene bile na lošije plaćenim poslovima i da nisu sudjelovale jednako u tvorničkom odlučivanju pripisivana je nedovoljnoj ambiciji i nedostatnom školovanju žena.

Normalan je odnos prema trudnicama, radilo se do kraja, nije bilo ka danas, bolovanje. Jednostavno doktori nisu davali, nije bio običaj, nit su žene tražile. Trudnoću su smatrale jednim normalnim procesom, i šta se sad imaš praviti bolestan ako si trudan, nije uopće niko nju smatra da je ona manje sposobna. U to doba nisu bile školovane, a nisu bile ni ambiciozne. Jednako su se ponašali prema ženama. (M. P., intervju)

Pa gledalo se podjednako, glavno je bilo da si discipliniran, to se tražilo, disciplina je bila na prvom mistu, i da izvršavaš svoje zadatke, normu, a ako ne izvršiš normu ne bi bilo ništa, onoliko koliko zaradiš onoliko si dobio. Jer norma je ta koja određuje zaradu. Pa nisu bile u lošijem položaju, jedino što im je bilo teže radit jer su mahom radile na strojevima i na normu i noćne smjene. (M. Đ.)

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

³⁹ Zanimljivo je stajalište antropologa G.W. Creeda koji spominje pojam *konfliktna komplementarnost* kojima obiluju životopisi iz razdoblja socijalizma u kojima se osjećaji poput osnaženosti, socijalne sigurnosti i veličanja autoriteta suprotstavljaju nezadovoljstvu uslijed potplaćenosti, frustracije zbog klasnog raslojavanja i nepovjerenja prema političkoj nomenklaturi (vidi Jambrešić Kirin 2012: 193).

Kada je 2001. godine "Dalmatinka" d. d. otišla u stečaj kraj tvorničkog diva nezaustavljivo se približavao, zajedno s krahom drugih tzv. ženskih industrija. Odjek propasti bio je nemjerljiv budući da je tvornica u kojoj je bilo 80 % zaposlenih žena imala osobito značenje za grad Sinj i cjelokupnu Cetinsku krajinu osiguravši materijalna sredstva i financijsku stabilnost brojnim obiteljima ovog kraja. Upravo su te žene bile zaslužne za munjeviti tvornički uspjeh.

Industrijalizacija je doprinijela zapošljavanju žena, a onda posljedično i pomaku u njihovoj emancipaciji. Cjelokupni proces ženskog uključivanja u javnu sferu potican je ideološkim socijalističkim proglasima o jednakosti žena i njihovoj zasluženoj ravnopravnoj poziciji s muškarcima - u politici, obrazovanju, radu. Napuštanjem dotadašnjeg načina života koji je obuhvaćao život u proširenim obiteljima te rad u kućanstvu ili rad na seoskom gospodarstvu, određeni broj žena zamijenio je novim okolnostima: radom u gradskoj tvornici i životom u gradskim stanovima.

Premda je osigurano stanovito poboljšanje položaja žene u obitelji i zajednici, ono nije konstruirano uslijed ženske participacije u sferama moći, primjerice radom na rukovodećim pozicijama u radnom kolektivu ili prilikom donošenja važnih odluka za društvenu zajednicu. Osnaženost žena ostvarila se prvenstveno osiguranjem priliva financijskih sredstava u kućni budžet. Tradicionalno je ženama, osobito u istraživanom kontekstu, bilo teško prisustvovati u sferama moći. Pomaci u emancipaciji postali su vidljiviji uslijed napuštanja kategorije domaćice, ali žene ipak nisu, unatoč stanovitom osamostaljivanju, dostigle puni smisao emancipacije.

Ženama se formalno nije zabranjivalo niti ih na bilo koji način kočilo u ostvarivanju prava za većim ovlastima i na ostvarivanje radnog mjesta s više mogućnosti za odlučivanje, međutim, društvo u cjelini nije bilo spremno te nije stvorilo oslonac ženama kako bi one i u stvarnosti postale ono što je deklarirano – neovisne, samostalne, školovane. Uz održavanje kućanstva i brige o djeci teško su mogle ostvariti punu ravnopravnost na radnom planu, a potom sudjelovati i u političkom životu. Bez obzira što se radom u tvornici ženama otvorila mogućnost zarađivanja, raspodjela poslova unutar obitelji i dalje je ostala ista. Brojne su uredbe imale za cilj olakšavanje života ženama, poput uredbe o pitanju ženskog rada u vrijeme

trudnoće, no one su u konačnici bile te koje su uz rad u tvornici vodile brigu o djeci, a potom i održavale kućanstvo.

Ukorijenjenost „živih“ priča o načinu života u vrijeme uspješnog rada tvornice, želja za iskazivanjem vlastitih iskustava o životu u samoupravnom socijalizmu, pozitivni navodi o značenju tvornice za poboljšanje životnih uvjeta govore nam o afirmativnom odnosu zajednice prema ovom dijelu sinjske prošlosti.

LITERATURA:

1. Bilandžić, Dušan. 1999. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing.
2. Defilippis, Josip. 2006. „Promjene u poljoprivredi i u selu Dalmacije u posljednjih stotinjak godina“. *Društvena istraživanja*, 6/86: 1041-1062.
3. Dijanić, Dijana, ur. 2004. *Ženski biografski leksikon: sjećanje žena na život u socijalizmu*. Zagreb: Centar za ženske studije.
4. Graovac, Vera i Martin Glamuzina, 2005. „Contemporary demographic changes in the town of Sinj, Croatia“, [Geoadria](#), 10/2: 171-189.
5. Jambrešić Kirin, Renata. 2012. „O ženama u formativnom socijalizmu“. U *Refleksije vremena 1945-1955*. Jasmina Bavoljak, ur. Zagreb: Galerija Klovičevi dvori, 182–201.
6. Kodrnja, Jasenka. 2008. *Žene zmije – rodna dekonstrukcija*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
7. Paladino, Zrinka. 2011. „Industrijska arhitektura Lavoslava Horvata. Odabrani primjeri. *Prostor* 19/2: 376-391.
8. Rihtman-Auguštin, Dunja. 1988. *Etnologija naše svakodnevice*. Zagreb: Školska knjiga.
9. Škokić, Tea. 2001. „Feministička antropološka kritika: od univerzalizma do razlike“. *Etnološka tribina* 31: 5-20.

ARHIVSKI IZVORI:

Predionica i tvornica konca „Dalmatinka“ - 335 - Knjiga: Disciplinske kazne za lakše povrede radne discipline

Predionica i tvornica konca „Dalmatinka“ - 335 - Spisi 12/I, II/1961.

Predionica i tvornica konca „Dalmatinka“ - 335 - Spisi 1953. - 1961. 21/I-VII

Predionica i tvornica konca „Dalmatinka“ - 335 - Spisi 1953. - 1962. - 21/I-VII

OSTALI IZVORI:

Dalmatinka: list radnih ljudi predionice i tvornice konca Sinj, 1969. - 1986.

Slobodna Dalmacija

FOTOGRAFIJE:

1. <http://pogledaj.to/arhitektura/lavoslav-horvat-svjetionicar-industrijske-arhitekture/>
2. <http://www.libela.org/vijesti/5382-pogledajte-video-sto-je-sinj-bez-dalmatinke/>
3. <http://www.h-alter.org/vijesti/dalmatinka-sinj>
4. <http://stav.cenzura.hr/wp-content/uploads/2014/01/dalmatinka-5.jpg>

WOMEN IN THE PERIOD OF SOCIALISM: THE CASE OF “DALMATINKA”

(Summary)

This paper has tried to explore one segment of the everyday work life of the socialist social order in which women from their home environment went to work in the town factory. The paper is based on the experiences of the working men and women who spent a whole or a greater part of their working life in “Dalmatinka” from Sinj. The data from the archives and publications have been used besides the memories.

Key words: “Dalmatinka”, women, socialism